

Алексій Р.В.

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРАВочИНІВ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ

Постановка проблеми. Питання класифікації правочинів із вадами волі актуальні сьогодні з огляду на їх недостатнє дослідження та постійне обговорення. Дана проблема є дискусійною в науці цивільного права, оскільки вчені-цивілісти не мають єдиної думки щодо її вирішення. На даний час є багато питань, спричинених спробами визначення видів правочинів, які входять у дану групу. Тому необхідно з'ясувати можливі критерії класифікації та види правочинів, які входять до розглядуваної групи правочинів.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Класифікація правочинів із вадами волі була та є предметом дослідження багатьох науковців як в Україні, так і за її межами. Серед них можна виділити таких: О.В. Гутніков, О.Л. Зайцев, О.В. Зарубін, В.А. Ойгензіхт, Н.В. Рабінович, А.В. Рябініна, Ю.Л. Сеніна, К.В. Скиданов, М.О. Спаська, Р.Й. Халфіна, Ю.В. Холоденко та ін.

Формулювання завдання дослідження. Метою наукової роботи є вивчення проблемних питань класифікації правочинів із вадами волі. Виходячи із зазначеної мети, необхідним є вирішення таких завдань: проаналізувати наявні підходи науковців до класифікації правочинів із вадами волі; визначити можливі критерії класифікації даних правочинів; з'ясувати, які види недійсних правочинів входять до правочинів із вадами волі.

Виклад основного матеріалу. Правочин із вадами волі належить до недійсних оспорюваних правочинів. Проте розвиток цивільних правовідносин спричинив появу цілої низки дефектних правочинів, в основі яких лежить вада волі. За загальним правилом, до право-

чинів із вадами волі належать такі правочини: учинені під впливом помилки; учинені під впливом обману; учинені під впливом насильства чи погрози насильством; учинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай невідповідних умовах. Зараз точиться дискусія щодо віднесення чи невіднесення деяких інших недійсних правочинів до правочинів із вадами волі. Наприклад, на даний момент у науковців розходяться погляди щодо того, куди віднести такі недійсні правочини: учинений дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення власних дій та (або) не могла керувати ними; учинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною; фіктивні й удавані. Це стосується також правочинів, учинених особами за межами їхньої дієздатності (правочини, учинені малолітніми особами, неповнолітніми особами, особами з обмеженою дієздатністю, а також недієздатними особами).

Варто навести погляди низки науковців-цивілістів щодо класифікації правочинів із вадами волі. Наприклад, Н.В. Рабінович у своєму науковому дослідженні наводить такі види правочинів із вадами волі: а) учинені зі спотворенням справжньої волі (сюди науковець відносить такі правочини: учинений під впливом суттєвої помилки; учинений під впливом обману; учинений під впливом погрози; учинений під впливом насильства; учинений під впливом важкого матеріального становища, безвихідних матеріальних труднощів) [1, с. 62]; б) правочини, в яких наявна невідповідність волевиявлення волі суб'єкта (правочин, вчинений під впливом обмовки,

описки; мнимий правочин; удаваний правочин; правочин, вчинений представником за межами наданих йому повноважень) [1, с. 84]. Як видно з даної класифікації, науковець виділяє дві групи правочинів, в основі яких лежить дефект волі (спотворення справжньої волі та невідповідність волевиявлення внутрішній волі). На думку автора, із цим можна погодитися, але щодо правочину, вчиненого під впливом обмовки чи описки, є питання, оскільки відсутня суттєва причина або істотна помилка щодо важливих складників правочину, яка б призвела до невідповідності волі волевиявленню. Тут правильніше говорити про механічні дефекти, які спричинили такий правочин, який у такому разі не належить до правочинів із вадами волі.

В.А. Ойгензіхт до правочинів із вадами волі відносить: правочин, учинений під впливом помилки; правочин, учинений під впливом обману; правочин, вчинений під впливом погрози чи насильства [2, с. 211].

О.В. Гутніков вважає, що підстави для недійсності правочинів із вадами волі умовно можна поділити на дві категорії: 1) коли причини відсутності або вад формування внутрішньої волі пов'язані із самою особою, яка вчиняє правочин. Сюди вчений відносить правочини, вчинені громадянином, не здатним розуміти значення своїх дій або керувати ними, а також правочини, учинені під впливом помилки; 2) коли відсутність внутрішньої волі або вади її формування зумовлені зовнішнім впливом (з боку контрагента в правочині, третіх осіб, збігом тяжких обставин) на особу, яка вчиняє правочин. До кола цих правочинів входять ті, що вчинені під впливом обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною або збігу тяжких обставин [3, с. 291]. Такої ж думки дотримується А.В. Рябініна [4, с. 1040].

Ю.В. Холоденко вважає, що правочини з вадами волі можна виокремити в такі чотири групи: 1) правочини, недійсні у зв'язку з наявністю тільки одного волевиявлення за від-

сутності внутрішньої волі, учинені шляхом насильства, погрози, громадянами, нездатними розуміти значення власних дій; 2) правочини, в яких волевиявлення неправильно відображає внутрішню волю, учинені шляхом зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою; 3) правочини, недійсні з огляду на формування внутрішньої волі під впливом чинників, що порушують нормальний процес волеутворення, учинені під впливом помилки, обману, збігу тяжких обставин; 4) правочини, недійсні через лише зовнішню видимість волі і волевиявлення за їх фактичної відсутності (фіктивні й удавані правочини) [5, с. 16].

У своєму дисертаційному дослідженні Ю.Л. Сеніною обґрунтовується така класифікація недійсних правочинів із вадами волі: 1) правочини, учинені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину (відрізняються тим, що зовні є бездоганне волевиявлення, в якому відсутня воля учасника на вчинення відповідного правочину). Сюди відносять правочини, що здійснюються під впливом насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною [6, с. 18]; 2) правочини, в яких внутрішня воля особи сформувалася неправильно (правочини, учинені під впливом помилки, обману, кабальні правочини). Дані правочини характеризуються наявністю зовнішнього вираження волі, яка сформувалася під впливом обставин, які спотворюють істинну волю особи [6, с. 19]; 3) правочини, учинені неволездатною особою (правочини, в яких суб'єктом є недієздатні особи, частково дієздатні особи, а також особи, які в момент їх вчинення не здатні розуміти значення власних дій та керувати ними) [6, с. 20].

М.О. Спаська пропонує таку класифікацію правочинів, учинених із дефектами волі: 1) правочини, під час укладення яких воля однієї або обох сторін сформувалася неправильно. Сюди можна віднести правочини, учинені під впливом тяжкої обставини, тобто на вкрай не вигідних для особи умовах, обману,

якщо одна зі сторін навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, що мають істотне значення, помилки, яка має місце, коли особа помиляється щодо обставин, що мають істотне значення; 2) правочини, здійснені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину. Законодавець до правочинів, здійснених без внутрішньої волі, відносить правочини, учинені під впливом насильства, береться до уваги насильство як фізичне, так і психологічне, здійснене, наприклад, шляхом погроз, а також правочини, учинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною; 3) правочини, учинені особами, які нездатні самотійно формувати та виражати свою волю (невоздатними особами). До цієї групи варто віднести правочини, учинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; правочини, учинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; правочини, учинені фізичною особою, дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності; правочини, учинені без дозволу органу опіки та піклування; правочини, здійснені дієздатною фізичною особою, яка в момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені недієздатною особою [7, с. 103].

О.Л. Зайцев правочини з вадами волі поділяє на два види: 1) без внутрішньої волі на укладення правочину; 2) з неправильно сформованою внутрішньою волею [8, с. 365].

У результаті аналізу вищезазначених способів класифікації правочинів доходимо висновку, що не буває правочинів із вадами волі, учинених без внутрішньої волі. Оскільки тут наявний дефект, вада волі, а не відсутність волі взагалі. Учасник правочину, незалежно від наявності чинників впливу, все одно вчиняє активні чи пасивні дії для реалізації даного правочину, тобто втілює свою волю. Якщо немає внутрішньої волі, то не може йти мова і про правочин. Наприклад, у разі застосування до особи насильства чи погрози насильством із метою вчинення правочину

вона виконує конкретні дії, які необхідні для вчинення правочину. І цей правочин буде вважатися для учасників цивільного обороту дійсним до того моменту, поки протилежне не буде визнане судом (за заявою потерпілого учасника правочину). Варто зазначити, що внутрішня воля наявна в разі вчинення будь-якого правочину, за винятком тих, що вчинені особою, яка має певний психічний розлад, що виключає усвідомлення та керування власними діями, а також підписання правочину шляхом водіння по аркушу паперу силоміць, вимальовуючи тим самим підпис («імітація добровільного підпису») рукою особи, яка є учасником такого правочину. Отже, правочини з вадами волі не можуть бути правочинами, учиненими без внутрішньої волі.

На думку Р.Й. Халфіної, можна назвати три основні групи випадків, в яких волевиявлення сторони або сторін може не відповідати їхній волі: 1) сторони свідомо укладають договір, який не відповідає їхнім справжнім намірам (фіктивний та удаваний правочини); 2) одна зі сторін вступає в договір, який не відповідає її справжній волі, під впливом недобросовісного контрагента (до таких дій контрагента закон відносить: обман, загрозу, насильство, використання крайньої потреби іншого боку для укладення договору на явно невігідних для неї умовах); 3) сторони або одна з них вступають у договір внаслідок помилки [9, с. 222].

К.В. Скиданов наводить таку класифікацію правочинів із вадами волі та волевиявлення: 1) правочини з вадами волі та волевиявлення, учинені внаслідок впливу або тиску (під впливом помилки, обману, погрози насильства, тяжкої обставини) [10, с. 130]; 2) правочини, за яких вади волі та волевиявлення зумовлені специфікою їх суб'єктного складу (учинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною, особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій, малолітньою, недієздатними особами) [10, с. 169]; 3) правочини, волевиявлення яких не спрямоване на настання певних наслідків (фіктивні й удавані правочини) [10, с. 191].

Як бачимо з вищенаведених класифікацій груп правочинів із вадами волі, багато науковців до зазначених відносять правочини, учинені без дозволу органу опіки та піклування чи вчинені недієздатними, або вчинені обмежено дієздатними особами, малолітньою чи неповнолітньою особою за межами її дієздатності. На думку автора, дані правочини недоцільно відносити саме до правочинів із вадами волі, оскільки відсутня деформація волі особи під час учинення правочину. Тут дефект саме в суб'єкті цивільних правовідносин, оскільки особа – малолітня, неповнолітня або визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною. Дана особа не володіє необхідним обсягом прав на вчинення конкретного виду правочину через визначені законом обставини. Звичайно, у такому разі необхідно враховувати вольовий момент, оскільки особа або взагалі не здатна керувати своїми діями, або ця здатність обмежена. Воля в особи відсутня (вона взагалі не може контролювати власні дії) або особа контролює свої дії неповною мірою через психічні розлади або ж недосягнення відповідного віку, який є суттєвим для конкретного правочину. Тобто немає вади волі в правочині, оскільки в разі вчинення цього правочину особою з повною дієздатністю він є дійсним. Тому правочини, вчинені особою за межами її дієздатності, варто відносити до правочинів із недоліками суб'єктного складу.

Також постає питання щодо правочину, вчиненого дієздатною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення власних дій та (або) не могла керувати ними, регульованого ст. 225 Цивільного кодексу [11]. О.В. Зарубін вважає, що коли взяти до уваги, що воля має свідоме і мотивоване начало, то дія, вчинена громадянином, не здатним розуміти значення своїх дій або керувати ними, позбавлена волі. Оскільки вада волі може полягати в невідповідності волі волевиявленню, або у втручанні ззовні в процес формування волі, відсутність волі не може бути її вадою. Оскільки воля в розглянутих правочинах відсутня, то можна говорити про те, що

вони належать до правочинів із вадами суб'єктного складу [12; 13]. На перший погляд, це класичний приклад правочину з недоліками суб'єктного складу. Але до даних правочинів належать ті дії, в яких особа умовно «має проблеми» з дієздатністю. Тобто особа не досягла певного віку (як наслідок, вона має часткову або неповну дієздатність) або дієздатність цієї особи обмежена чи взагалі відсутня, відповідно до рішення суду. У разі ж вчинення правочину дієздатною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, особа цілком дієздатна, але в момент вчинення правочину наявні обставини, які унеможливили її усвідомлення та (або) керування власними діями повною мірою. У вольовій діяльності особи наявний дефект, який проявляється внаслідок тимчасового функціонального розладу психіки, не пов'язаного із загальним порушенням психічного здоров'я; порушення фізіологічних процесів в організмі або інших хворобливих станів. Тому, на думку автора, правочини, регульовані ст. 225 Цивільного кодексу України, необхідно відносити до правочинів із вадами волі.

Сьогодні також точиться дискусія щодо місця фіктивних та удаваних правочинів у системі недійсних правочинів. Є кілька груп науковців, які досліджують це питання. Одна з них відносить дані правочини до правочинів із вадами волі. Інші ж вважають, що фіктивні й удавані правочини входять до правочинів із вадами змісту. В.А. Ойгензіхт щодо фіктивного й удаваного правочинів зазначає, що тут, імовірно, наявний особливий дефект волі і водночас волевиявлення – приховання намірів [2, с. 211]. Науковець вважає, що фіктивні й удавані правочини становлять особливий вид недійсних правочинів, в яких поєднуються дві групи недоліків – недоліки волі та недоліки форми.

До науковців, які відносять фіктивні й удавані правочини до правочинів із вадами змісту, належать: Ф.С. Хейфец, Г.Ф. Шершеневич, І.В. Матвеев, М.О. Спаська, О.В. Зарубін,

Ю.Л. Сеніна й ін. Наприклад, М.О. Спаська вважає, що у фіктивних та удаваних правочинах немає жодних суперечностей між дійсною волею і волею, виявленою назовні. З певних причин сторони приховують справжній сенс своїх дій, але водночас вони виражають своїми діями бажання саме того змісту, який відповідає їхній внутрішній волі. Вважаємо за доцільне віднести фіктивні й удавані правочини до правочинів із дефектом змісту, а не з дефектом волі [7, с. 100]. В.О. Зарубін дотримується схожої думки, він зазначає: «Фіктивні та удавані правочини не належать до правочинів із вадами волі, оскільки, по-перше, воля осіб, які мають намір укласти фіктивний або удаваний правочин, формується вільно, без втручання зовні; по-друге, вільно сформована воля також без будь-яких вад виражається зовні» [12, с. 13].

Належність фіктивних та удаваних правочинів до правочинів із вадами волі обстоюють: Н.В. Рабінович, К.В. Скиданов, Н.Н. Алекберова, В.П. Платонов, В.Л. Вольфсон та ін. Н.В. Рабінович щодо фіктивних та удаваних правочинів зазначала, що в уявних правочинах по суті є одне тільки волевиявлення, в основі якого немає волі здійснити даний правочин інакше, як тільки про людське око [1, с. 86]. К.В. Скиданов зауважує, що фіктивні й удавані правочини належать до правочинів із вадами волі. Науковець вважає, що воля осіб, які укладають фіктивні або удавані правочини, деформована. Воля їх учасників не породжує аналогічного волевиявлення. З дій осіб не випливає, що вони насправді мали на увазі, які їхні наміри [10, с. 193].

Отже, автор вважає, що фіктивні й удавані правочини належать до правочинів із вадами волі, бо воля має дефект на стадії формування мети правочину. Звичайно, воля особи формується вільно, без будь-якого впливу з боку інших осіб чи незнання обставин правочину. Особа обов'язково вчиняє вольові дії щодо реалізації правочину, але вона має інші наміри, ніж передбачені правочином, що вчиняється або для вигляду, або для прикриття

іншого правочину. Тобто автор не погоджується з думкою щодо відсутності волі у фіктивних та удаваних правочинах. Зовні дані правочини мають волевиявлення, яке не порушує норми цивільного законодавства щодо форми правочину. Тому відносити їх до правочинів із вадами змісту немає сенсу. За відсутності позову про визнання такого правочину недійсним, він буде мати юридичне значення для осіб, які вчинили цей правочин, та інших учасників цивільного обороту.

З огляду на наявні пропозиції щодо класифікації правочинів із вадами волі, автор пропонує такі критерії класифікації цих недійсних правочинів: 1) за наявністю впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на особу під час учинення правочину; 2) за наявністю умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб.

За наявністю впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на особу під час вчинення правочину виділяють:

1) правочини з вадами волі, спричинені обставинами, які залежать від самого учасника або учасників правочину. Сюди можна віднести такі правочини: учинені під впливом помилки; учинені дієздатною особою, яка в момент вчинення не усвідомлювала значення власних дій та (або) не могла керувати ними; учинені під впливом тяжкої обставини на вкрай не вигідних умовах; фіктивні; удавані. Особливістю зазначених правочинів із вадами волі є те, що особа, яка вчиняє даний правочин, не піддається сторонньому впливу, вона самостійно вирішує вчинити правочин. Помилка є наслідком відсутності необхідного обсягу знань, поважного віку тощо. Правочин, учинений під впливом тяжкої обставини, укладається, наприклад, через скрутне матеріальне становище особи, яке не залежало від іншого учасника правочину. Фіктивні й удавані правочини відносимо в цю групу через те, що сторони наперед знають, що вчиняють недійсний правочин із метою приховати інший правочин або ж учиняють правочин для годиться, водночас не мають наміру його

виконувати. Тобто учасники правочину свідомо, самостійно, без стороннього впливу вирішили вчинити правочин, який може визнатися недійсним, знають про всі можливі наслідки такого правочину.

2) правочини з вадами волі, які є наслідком впливу з боку одного з учасників правочину або ж третіх осіб. До них належать такі правочини: учинені під впливом обману; учинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною; учинені під впливом насильства чи погрози насильством. У чому особливість цієї групи правочинів із вадами волі? Їхньою суттєвою ознакою є наявність зовнішнього впливу на одну зі сторін правочину з боку іншої сторони або ж третьої особи. Метою такого впливу є бажання спонукати особу до вчинення правочину шляхом введення в оману, застосування насильства, залякування тощо.

Що стосується вчинення правочину з вадами волі, то варто зважати на категорії вини, зокрема такої її форми, як умисел. Трапляється, що особу спонукають до вчинення дефектного правочину з певним умислом. Отже, правочини з вадами волі можна також класифікувати за наявністю умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб. Зазначимо дві групи таких правочинів:

1) правочини з вадами волі, учинені внаслідок умисних дій із боку сторони (сторін) правочину або третіх осіб, а саме: учинені під впливом обману, внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною, під впливом насильства чи погрози насильством; фіктивні й удавані правочини;

2) правочини з вадами волі, вчинені без умислу в діях учасників правочину, як-от:

учинені під впливом помилки; учинені дієздатною особою, яка в момент вчинення не усвідомлювала значення власних дій та (або) не могла керувати ними; учинені під впливом тяжкої обставини на вкрай невігідних умовах.

Отже, до правочинів із вадами волі можна віднести такі недійсні правочини: 1) учинені дієздатною фізичною особою, яка в момент вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 2) учинені під впливом помилки; 3) учинені під впливом обману; 4) учинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони із другою стороною; 5) учинені під впливом насильства або погрози насильством; 6) учинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай невігідних умовах; 7) фіктивні правочини; 8) удавані правочини.

Висновки. У підсумку варто зазначити, що правочини з вадами волі – складна група недійсних правочинів, які передбачають велику різноманітність дій, спрямованих на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків. А отже, необхідно їх класифікувати. Сьогодні точиться жвава дискусія щодо даного питання. Науковці висловлюють різні думки щодо віднесення тих чи інших правочинів до правочинів із вадами волі (зокрема, правочинів, учинених за межами наявної дієздатності, фіктивних, удаваних правочинів тощо). Тому дана проблематика потребує подальшого, більш ґрунтовного дослідження. Можна виділити два критерії класифікації правочинів із вадами волі, а саме: за наявністю впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на особу під час учинення правочину; за наявністю умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб.

Анотація

У статті розглядається проблема класифікації правочинів із вадами волі. Наводяться думки різних науковців щодо цього. Аналізуються критерії класифікації даних правочинів та їх види. Пропонується власна класифікація правочинів із вадами волі.

Ключові слова: воля, вада волі, правочин, правочин із вадами волі, умисел.

Аннотация

В статье рассматривается проблема классификации сделок с пороками воли. Приводятся мнения различных ученых по этому поводу. Анализируются критерии классификации данных сделок и их виды. Предлагается собственная классификация сделок с пороками воли.

Ключевые слова: воля, порок воли, сделка, сделка с пороками воли, умысел.

Aleksiy R.V. Actual problems of transactions with vices of the will classification

Summary

The article deals with the problem of classification of vices of will's transactions. The opinions of various scientists on this subject are given. The criteria for the classification of these transactions and their types are analyzed. The author classification of transactions with vices of will is proposed.

Key words: will, vice of will, transaction, transaction with vices of will, intent.

Список використаних джерел:

1. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1960. 171 с.
2. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление: очерки теории, философии и психологии права. Душанбе: Дониш, 1983. 253 с.
3. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. М.: Бератор-Пресс, 2003. 576 с.
4. Рябинина А.В. Сделки с пороками воли в новой редакции Гражданского кодекса. Молодой ученый. 2016. № 10 (114). С. 1039–1045.
5. Холоденко Ю.В. Недействительность сделок с пороками воли: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2008. 32 с.
6. Сенина Ю.Л. Категория воли в гражданском праве России (в аспекте гражданско-правовой сделки): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2006. 27 с.
7. Спаська М.О. Проблеми класифікації правочинів з дефектами (недоліками) волі. Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 4 (8). С. 97–105.
8. Зайцев О.Л. Правочини з вадами волі. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 36. С. 364–369.
9. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в социалистическом гражданском праве. М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. 240 с.
10. Скиданов К.В. Воля і волевиявлення в правочині: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. 285 с.
11. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. №435–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № № 40–44. С. 356.
12. Зарубин А.В. Недействительность сделок с пороками воли: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2004. 28 с.